

TASI RÉKA

Soliloquium divinum elegiacum

Illyés András magános imájának forrásáról

A 17. század végi katolikus kegyességi irodalom szerzői közül több szempontból is kiemelkedik Illyés András erdélyi püspök. Hazatérve Rómából, a Collegium Germanicum Hungaricum-ból annak a katolikus kegyességi irodalomnak vált meghatározó alakjává, aminek kibontakozását és alapvető jellemvonásait a szakirodalom a jezsuita irányítás alatt álló római kollégium szellemi hatásával is összefüggésbe hozza.¹

Illyés nagyszámú magyar és latin nyelvű munka szerzője (ő maga 28 elkészült és ebből 22 kiadott könyvről tesz említést 1691-ben²), kortársai kiváló szónokként tartották számon, művei rendszerint újabb és újabb kiadásokban láttak napvilágot, halála után is, jelentős hatást gyakorolva a kortársakra és az utókorra. Prédikációs kötetei mellett elsősorban fordításait, kompilációit: úgy, mint a bollandisták előfutáraként számon tartott hagiográfiai munkáját, aszketikus műveit, a *Dicta Catonis* latin kiadását és magyar fordítását, bibliai szentenciás könyvét, valamint saját szerzésű, latin és magyar nyelvű imáit, énekeit tartja számon a szakirodalom.³ Az ünnevelt, Bartók István maga is hozzászólt az életműhöz: fordítási gyakorlatát jellemezte alapvető fontosságú, a magyarországi irodalmi gondolkodás 1630–1700 közötti történetéről írt monográfiájában.⁴

* A szerző az Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének egyetemi adjunktusa. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 BITSKEY István, *Hungariából Rómába: A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Bp., 1996 (Italianistica Debreceniensis: Olasz Felvilágosodás és Romantika Kutatóközpont, Monográfiák, 2), 171.

2 ILLYÉS András, *Megrövidített Ige Az-az: Predikatio* Könyv, I, Nagyszombat, 1691, 5r. (RMK I, 1415). Az előszavakban megjelenő írói reflexió vizsgálatához lásd: KISS J. Adrienn, *A szubjektivitás megjelenése Illyés András prózai műveinek előszavában*, MKSz, 125(2009), 101–109.

3 MACZÁK Ibolya, *Illyés András = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, IV, főszerk. KŐSZEGHY Péter, Bp., 2005, 281–282.

4 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 258.

Jelen írásomban Illyés egyetlen művére térek csak ki, amelyet eddig a kutatás teljes mértékben figyelmen kívül hagyott. Egy vékonyka (22 lapos), nyolcadrét kötetéről van szó, amely – ellentétben Illyés szinte összes többi művével – mindössze egyszer jelent meg: 1697-ben Bécsben, Matthias Sischowitz nyomdájában, *Soliloquium divinum elegiacum* címmel.

A kiadvány teljes címe (*Soliloquium divinum elegiacum in quo anima devota solum deum alloquitur, quod ex Psalterio Davidico versibus eleganter expresso, sed in quibusdam locis a quodam haeretico haeresibus depravato, extraxit, et nonnullis versibus emendatis, in duodecim capita certis numeris distribuens, in lucem edidit Andreas Illyes, episcopus Transylvaniensis*) beszámol arról, hogy a könyv forrása Dávid király zsoltároskönyve, utalást tesz arra, hogy latin metrikus parafrázisról van szó, valamint kissé enigmatikusan arról is tájékoztat, hogy a szöveget egy bizonyos eretnek eltorzította, napvilágra bocsátója (Illyés) azonban némely helyeken kijavította, és 12 fejezetre osztotta.

A kiadványban olvasható szöveg felépítése a következő: a címlap után rögvest verses (disztichonos) *Prooemium* kezdődik, majd a 12 *caputra* osztott, ugyancsak disztichonokban megírt imaszöveg. A közelebbi szövegvizsgálat és a Mannheimi Egyetem CAMENA adatbázisa (Corpus Automatum Multiplex Electorum Neolatinitatis Auctorum) lehetővé tette, hogy beazonosítsuk a szöveg meglepetést okozó forrását. A kis kötet teljes szövege ugyanis Helius Eobanus Hessus disztichonos zsoltárparafrázisaiból származik, közrebocsátója, Illyés mindössze minimális változtatásokat tett rajta.

A 16. század első felében tevékenykedő, Luther és tanításai iránt elkötelezett humanistát, Eobanus Hessust (Euban Koch, 1488–1540) kortársai koruk legnagyobb költőfejedelmének tartották, aki latinul, az ókori minták és példaképek szem előtt tartásával verselt, és teljesítménye csak a legnagyobb ókoriakkal volt összemérhető.⁵

Disztichonos zsoltárparafrázisai (*Psalterium universum* címmel) 1537-ben Marburgban jelentek meg először teljes, autorizált változatban, de Hessus még ebben az évben arról számolt be Johannes Camerariusnak küldött levelében, hogy ennek a kiadásnak a szövegébe hibák kerültek.⁶ 1538-ban több kiadásban is napvilágot látott a zsoltároskönyv, a Schwäbisch Hall-i szintén Hessus által jóváhagyott edíció, és már négysoros disztichonos argumentákat is tartalmaz. Az 1538-as Frankfurt am Main-i edíció pedig már Veit Dietrich (Vitus Theodorus) megjegyzéseivel került ki a sajtó alól, Luther, Melanchthon és Justus Jonas bevezetőivel (ezek részben már korábbi kiadásokban is jelen voltak). Hessus első,

5 Eobanus Hessusról fontosabb magyar szakirodalom: IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 5), 54–63.

6 Idézi: Mechthild FUCHS, *Psalterium Universum: Helius Eobanus Hessus*, Berlin, 2009, 99.: „Hiis sane diebus iam aliquot sum occupatissimus in adornando Psalterio, ut iterum et emendatius excudatur cu depravatiß. ut vides, sit aeditum.” (1537. augusztus 29.)

Fülöp hesseni örgrófhhoz („fejedelemhez”) intézett verses előszavában (először az 1537-es kiadásban találjuk meg) művének újdonságát abban ragadja meg, hogy a zsoltárokat olvasásra szánta, a tanuló ifjúságnak olvasmányként írta őket. Másik verses ajánlásában, a *De fructu et utilitate lectionis Psalmorum*ban zsoltárait egyértelműen olvasmánynak, tehát szövegversnek tekinti. Hessus jól folyó disztichonokban fordította, illetve költötte át a psalmusokat, amiket poétikai, retorikai szempontból megszerkesztett szövegeknek tekintett.⁷

A psalterium modern kritikai kiadásának szerkesztője, Mechtild Fuchs szerint Eobanus Hessus a *luxta Septuaginta* zsoltárfordítás szövegét használta a fordításhoz, a zsoltárok kezdőszavait a parafrázisok sorszama alatt ugyaninnen idézte alcímként.⁸ A zsoltárok számozását, ahogy Luther is, a héber fordításból vette.⁹ Minden zsoltárparafrázis pontosan követi az eredeti zsoltár tartalmi felépítését, ebben segíti a disztichonos szerkezet, ami lehetővé teszi, hogy igazodjon a szöveg a *parallelismus membrorum* alakzatához.¹⁰ Egy bibliai verset rendszerint egy disztichonos sorpárban parafrazeált, ritkábban fordul elő, hogy kettőben vagy többben – ilyenkor azzal a céllal bővített, hogy hangsúlyozza annak tartalmát.¹¹ Parafrazeálási gyakorlatában Luther fordítási elveit alkalmazta: *ad sensum* fordított a Szent jeromos *ad verbum* helyett. Ami pedig Luther teológiájának hatását illeti: erre vonatkozóan részletesebb, behatóbb vizsgálat még nem történt, jóllehet Mechtild Fuchsnek a kritikai kiadásához kapcsolódó tanulmánya ebből a szempontból is értékes megállapításokat tartalmaz. Ő egyfelől a szigorúan vett parafrázisok szóhasználatát, megfogalmazását, másfelől viszont az argumentumokat tette vizsgálat tárgyává, s megállapítása szerint leginkább ez utóbbiak tartalmazzak explicit utalásokat Luther teológiájára. (A 136. zsoltár argumentuma pl. nyíltan javasolja az olvasó számára Luther zsoltárfordításainak olvasgatását.)¹² Az argumentumok – ahogy említettem – csak az 1538-as Schwäbisch Hall-i kiadástól kezdve képezik részét a psalteriumnak (jóllehet az ugyancsak 1538-as zürichiben nincsenek meg). Legfőbb feladatuk, hogy a zsoltárok teológiai vonatkozásait röviden és lényegretörően összefoglalják, s ezáltal irányítsák az olvasót az egyes parafrázisok megfelelő értelmezése felé. Ezért a psalterium alkalmassá válhatott arra, hogy esetleges oktatási igényeket is kielégítsen.¹³ Ezzel szemben a zsoltárok szövegében már sokkal kevésbé egyértelmű a helyzet: Inka Bach és Helmut Galle – a német zsoltárköltészet történetéről írt alapvető monográfiájukban – úgy

7 IMRE, *i. m.*, 61.

8 FUCHS, *i. m.*, 43.

9 Inka BACH, Helmut GALLE, *Deutsche Psalmendichtung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Berlin, 1989, 130.

10 *Uo.*, 132. A szerzőpáros szerint Eobanus Hessus a disztichonnal a zsoltárok témájához, a siratáshoz leginkább illő klasszikus időmértéket választott.

11 FUCHS, *i. m.*, 43–44.

12 *Uo.*, 80.

13 *Uo.*, 80.

vélik, teljesen hiányoznak Eoban Hessus szövegéből a lutheri teológia kulcsfogalmai, illetve kulcselemei, Fuchs szerint viszont, ha csak nagyon implicit módon is, de fel lehet fedezni bennük a lutheri teológia hatását.¹⁴ Az egyébként tény, hogy a szöveg tartózkodik a katolikus tanítások kritikájától, eltekintve egyetlen, az LIII. zsoltárban a pápára tett megjegyzéstől. A parafrázisok nagyrészt hűen követik a zsoltárok szövegét. Fuchs ezért a Hessus-kortárs Daniel Greiser véleményét sem tartja megalapozottnak, aki szerint Hessus a zsoltárparafrázisokat kizárólag a lutheri fordítás alapján készítette el.¹⁵

Ami a parafrázisok ismertségét illeti, Eoban Hessus psalteriuma egyike volt a legnépszerűbb latin zsoltárátdolgozásoknak, amit nagyszámú újra- és utánnyomása bizonyít. Még Hessus életében (1540-ben halt meg) 6 kiadás látott napvilágot (nem számolva a válogatásokat), 1600-ig további 50, nem számítva bele azokat a kiadásokat, melyekről csak bibliográfiákból van tudomásunk. Gotthold Schwertzell valószínűleg némi túlzással írta azt, hogy a Psalteriumot Itáliában, Franciaországban, Angliában és Európa minden más táján is ki nyomtatták,¹⁶ erre ugyanis egyelőre nincs bizonyíték¹⁷ – egyedül az angliai nyomtatásra, méghozzá Eoban Hessus levelezéséből. Tény azonban, hogy a *Psalterium Universum*ból Európa-szerte maradtak fenn példányok a könyvtárakban, melyek bizonyítják a mű széleskörű ismertségét és népszerűségét.¹⁸

Fuchs monográfiájának egyik alfejezete azt a kérdést járja körül, hogy vajon használatban volt-e a *Psalterium Universum* tankönyvként.¹⁹ Veit Dietrich az 1539-es kiadás ajánlólevelében úgy hivatkozik a szövegre, mint iskolai tankönyvre. Értékét abban látja, hogy mind a vallási ismereteket, mind a klasszikus latint lehet általa tanítani, és méltatja a zsoltároskönyv szabatosságát és érthető nyelvét.²⁰ Melanchthon pedig megállapítja, hogy a *Psalterium* fényt áraszt egyébként homályos témákra, és segíti a diákokat, hogy megfelelőképpen ítélkezzenek róluk, valamint azt is hangsúlyozza, hogy ebben az ékes formában a zsoltárok könnyebben megérthetők.²¹

14 BACH, GALLE, *i. m.*, 131. FUCHS, *i. m.*, 90. Fuchs hivatkozik Stewingra, aki a XVIII. és a CXXX. zsoltárban vizsgálja és mutatja ki ugyanezt. (A. STEWING, *Psalmus CXVIII: Das Schöne Confitemini. Die Psalmenversifizierung des Eoban Hessus und die Psalmenarbeit Martin Luthers (Magisterarbeit)*, Jena, 2002.)

15 FUCHS, *i. m.*, 90. Hans Daniel GREISER, *Historia...*, Drezda, 1587 (VD16 G 3192).

16 Gotthold SCHWERTZELL, *Helius Eobanus Hessus: Ein Lebensbid aus der Reformationszeit*, Halle, 1874, 103.

17 FUCHS, *i. m.*, 91.

18 *Uo.*, 92.

19 XII. The Reception of Helius Eobanus Hessus' Paraphrase and its Use as a Schoolbook = *Uo.*, 91–96.

20 „...gratulatus sum tacite hanc insignem commoditatem discendi non Iuventuti solum, sed Ecclesiae quoque, cui imprimis conducibile est, res sacras erudite et perspicue explicari.” „...quod tantas res cum tanta perspicuitate in poemate, ceu in clara luce, conspiciendas proposuit.” Helius Eobanus HESSUS, *Psalterium Davidis carmine redditum*, Strasbourg, 1539 (VD16 B 3169), A2r–A3r.

21 „Haec figurarum et phrasis explicatio, multum lucis adfert, et conducit ad iudicandum

Az ajánlólevelek tehát eruditio és pietas tökéletes kombinációjaként méltatják a Psalteriumot, ami miatt hasznos segédeszközt jelent a diákok számára mint egy bibliai könyv megvilágító erejű kommentárja.²²

A zsoltárparafrázisok népszerűségét mutatja, hogy antológiákba is bekeverültek, így pl. az 1561-ben Genfben megjelent *Davidis Psalmi aliquot Latino carmine expressi a quatuor illustribus poetis* címűbe, vagy Christophorus Aulaeuséba, aki emlékezetes részeket (*flores* – virágokat) gyűjtött össze és jelentetett meg Frankfurtban 1560-ban Eobanus Hessus munkáiból (*Helii Eobani Hessi, Poetae Germani Operum Flores, ac sententiae insigniores: Commodo studiosorum selecti. Opera Christophori Aulaei Poetae Laureati*). A kötet valódi iskolai használatára vonatkozó adatunk azonban nincs – hangsúlyozza Fuchs (bár ebben a tekintetben mintha átsiklott volna Bach–Galle adatán, akik a weideni iskola – Lateinschule – Michael Hackenberg által közzétett katalógusát idézik, amiből kiderül, hogy a 16. század második felében használták Hessus zsoltárfordítását iskolai célokra),²³ s a számos kiadás ez irányban történő értelmezése is megkérdőjelezhető, ha egyetértünk Gaertnerrel abban, hogy a nagyszámú első kiadás inkább az értelmiség részéről megjelenő érdeklődést, mint sem populáris igényt jelent.²⁴

A 17. század közepéről viszont adatunk van arra, hogy Magyarországon a mezővárosi iskolákban Eobanus Hessus szövegeit használták (vagy használhatták) az időmérték oktatására, ahogy ezt az 1648. évi sárospataki zsinatnak az iskolákról szóló végzése bizonyítja.²⁵

adolescentibus. [...] et Psalmis multum lucis adfert...”, illetve: „...quod Psalmi recte translati, et veluti habitu latino ornati, multo facilius intelliguntur.” Melanchthon ajánlólevele: Helius Eobanus HESSUS, *Psalterium universum iterum ab autore magna diligētia recognitum atque emendatum cum praefationibus ac testimonijs doctissimorum hominum, multo quam ante castigatius aeditum*, Schwäbisch Hall, 1538 (VD16 B 3166).

22 FUCHS, *i. m.*, 94. Hivatkozik: Gerlinde HUBER-REBENICH, *Der lateinische Psalter des Eobanus Hessus und das Ideal der docta pietas = Die Musen im Reformationszeitalter*, hrsg. von Walther LUDWIG, Leipzig, 2001, 289–303.

23 BACH, GALLE, *i. m.*, 129. Idézik: Michael HACKENBERG, *Zur christlichen Schulen verwandelt werden: The catalogue of the Lateinschule at Weiden in the Oberpfalz*, Archiv für Reformationsgeschichte, 67(1976), 232–253, itt: 244.

24 FUCHS, *i. m.*, 96. Johannes A. GAERTNER, *Latin verse Translations of the Psalms: 1500–1620*, The Harvard Theological Review, 49(1956), 4. sz., 271–305, itt: 276.

25 „In scholis oppidanis, quales sunt schola Tolcsvensis, Bényeiensis, Madiensis, Zempleniensis, Gál-szécsiensis, Helmeceiensis, Szerencsiensis, Szentpéteriensis, Heiczeiensis, Kaposiensis, Ujlakiensis etc. ubi videlicet adolescentes aliquot commode sustentari possunt, praeter elementa literarum et grammaticae docere licebit syntaxin et poesin, quin etiam elementa rhetorices breviter explicare, si adolescentes habiles reperiantur, nec non Rudimenta Graecae Linguae, Authores autem in hujusmodi scholis usitati erunt: supra Molnaris Grammaticam Syntaxis Philippi Melanchtonis, cum brevi et perspicua explicatione, Prosodia Molnaris, Philippi vel Emmanuelis. Classici authores pro exercitiis Comenii, Erasmi Colloquia, Dialogorum Sacrorum Liber, pro soluta oratione; pro ligata Virgilius, Eobanus Hessus, Buchananus, aut saltem Virgilius Evangelisans. Inter quos imitationem Progymnasmatum Aphthonii et Phrasologiam Aldi-manitii maxime cuius commodatum esse volumus.” Előszőr közreadta: HEGEDŰS László, *A Zempléni Ref. Egyházmegye anyaga-*

Persze miközben protestáns területeken Hessus parafrázisai nagy népszerűségnek örvendettek, a katolikus egyház viszonylag hamar indexre tette őket. Az Index Rerum Prohibitorum egyes kiadásainak tartalmát a 16. századra vonatkozólag részletesen, a későbbiekre nézve csak mutatóban feldolgozó francia kiadású sorozatot átvizsgálva azt láthatjuk, hogy Hessus művei (külön említve a *Psalterium Vitus Theodorus* által kommentált kiadásait) már az 1550-es évektől kezdve szerepelnek az index különböző változataiban és kiadásaiban, de a 17. századtól már nem említik őket, amiből talán azt állapíthatjuk meg, amit egyébként a kiadástörténet – jelen pillanatban csak becsült – eredményei is alátámasztanak, vagyis hogy a 16. században nagyobb karriert befutó zsoltárparafrázis iránt csökkent az érdeklődés a 17. században.²⁶

Talán ez is magyarázatként szolgálhat arra a különös tényre, hogy Illyés tehát Eobanus Hessus zsoltárparafrázisainak szövegét veszi át *Soliloquium divinum elegiacum* című kis kötete összeállításához. Nem meglepő módon a disztichonos „Prooemium” forrása is Eobanus Hessus, az ő 127. zsoltárparafrázisa (incipitje: „Ni Deus aedificet frustra domus illa paratur...”). A Caput I.-től a 119. (a Vulgatában 118., „Beati immaculati in via” kezdetű) zsoltár Hessus-féle parafrázisa kezdődik. Az eredeti héber zsoltár is octonariusokra, nyolc sorból álló szakaszokra van osztva, 22 octonariusból, tehát összesen 176 zsoltárversből áll, s ekként a Zsoltárok könyvének a leghosszabb fejezete. Hessusnál az octonariusok egyenként 8 disztichonból állnak. Illyés viszont 2–2 octonarius összevonásával caputokat hoz létre. Csakhogy a 11 helyett összesen 12 caputot találunk nála, ami viszont úgy lehetséges, hogy a 12. fejezet már nem a 119. zsoltár parafrázisából, hanem a 120. és 121. zsoltárok Hessus-féle parafrázisának összeillesztéséből jön létre. Összesen tehát 12-szer 32, vagyis 382 sorból áll a Hessus szövegeiből létrehozott imádság.

Illyés a címlapon azt állítja, hogy javította a szöveget. Az alapos szövegösszevetés viszont azt mutatja, hogy mindössze minimális javítások (néhol szövegrontások) történtek, s az ezek mögött álló szándék sem igazán világos.²⁷

könyvből: Az 1648-iki tanrendszer, Sárospataki Füzetek, 1862, 446. Újabb közlését és fordítását is lásd: DIENES Dénes, *Minthogy immár schola mestert tartanak...: Református iskolák Felső-Magyarországon 1596–1672*, Sárospatak, 2000 (Acta Patakina, 4).

26 *Thesaurus de la littérature interdite au XVIe siècle: auteurs, ouvrages, éditions avec addenda et corrigenda*, ed. Jesús Martínez de BUJANDA, Sherbrooke–Geneva, 1996 (Index des livres interdits, 10). Helius Eobanus Hessus, *Opera omnia*: V. Károly jegyzéke: 23. Velence, 1554: 178. Róma, 1559 és 1564: 241, 370. Spanyolország, 1559: 154; 1583: 498, 719. *Psalterium Davidis cum annotationibus V. Theodori*: Portugália, 1551: 150, 461. Spanyolország, 1559: 418. *Psalterium Davidis in carmine*: Portugália, 1547: 149; 1551: 224.

27 A részletes szövegösszevetés eredményeképpen 382 sorban mindössze 15 különbség mutatható ki Illyés szövege és a Hessus-szöveg (a kritikai kiadás főszövegét biztosító autorizált szövegváltozat) között. Ez, különösen annak fényében, hogy leginkább egy-egy szó megváltoztatásáról van szó, meglehetősen kismértékű változtatást jelent a Hessus-szövegen. A változtatások teológiai jelentésváltozásokat nem eredményeznek, legtöbbször a szinonímia területén maradnak. Helyenként viszont értelemzavaró szövegrontást hoznak létre.

A valódi funkció nélkülinek tűnő „cserék” esetében persze arról sem lehetünk teljesen meggyőződve, hogy ezeket tényleg mind Illyés András követte el. A *Psalterium Universum* kritikai kiadása mindössze a Hessus életében megjelent kiadások variánsait veszi számba, ám már ezek között is megfigyelhetők – akár értelmetlenséget is eredményező – hibák, és akkor a legalább ötven további, csak a 16. században napvilágot látott teljes kiadás variánsairól, azok áttekintésének lehetetlenségéről nem is beszéltünk. Illyés szövegének egyik helye megerősíti azt a feltételezést, hogy egyes „szövegváltoztatásai” mögött az általa használt kiadás szövegvariánsai is állhatnak. Így a XI. octonariusban, a Hessus-féle „Factus ut uter eram fumo contractus in arctum” helyett megjelenő „Ut via factus eram fumo contractus in arctum” zavarbaejtő sor forrása akár az a nyomdahiba is lehet, ami például az 1548-as lipcsei (Valentinus Papa-féle kiadásban) megjelenik: ott az *uter* helyett *iter* olvasható.

Ugyan a kutatás jelen állása szerint nem állapítható meg, hogy Illyés Hessus parafrázisainak melyik kiadását használta, az viszont tény, hogy a lutheri teológia hatását leginkább tükröző argumentumok – akár mert elhagyja azokat, akár mert nem is találkozik velük az általa használt edícióban – hiányoznak a szövegéből. Persze ő már nem is zsoltárokat, hanem egy új kompozíciójú „magános imát” ad ki, aminek ebben az értelemben nincs is szüksége az argumentumokra.

Visszatérve azonban a forrás és az Illyés-féle szöveg viszonyára azt mondhatjuk, hogy Eobanus Hessus négy zsoltárparafrázisa lényegében változtatás nélkül kerül ki a sajtó alól – a valódi szerző és a zsoltárok sorszámának feltüntetése nélkül, és az eredeti szerkezet felszámolásával. Ez az új szerkezet tehát egy önálló, 12 részes, előbeszéddel ellátott imaként jelenik meg.

Kérdés, miként magyarázzuk, hogy a Rómában tanult, jezsuita képzést kapott, barokk műveltségű főpap Eoban Hessus psaltériumához nyúlt. Életéről való ismereteink nem segítenek ki bennünket ebben a kérdésben. A csíkszentgyörgyi születésű Illyés középfokú tanulmányait a jezsuiták kolozsvári intézményében, majd Kassán végezte.²⁸ Hogy hol vagy miként találkozott Hessus kötetével, arra nézvést csak találgatni lehet. Nem meglepő, hogy a jezsuiták sárospataki könyvtárának 1686-os jegyzékében (ami egyben a református kollégium könyveinek jegyzéke is) felbukkan a kötet,²⁹ ám arról nincs több információnk, hogy a protestánsok olvasmányai közt még népszerű Hessus-zsoltárparafrázisok katolikus olvasók előtt ismertek lettek volna. Másfelől Illyés kiadványának címlapján az eredeti szerző nevének elhallgatása, ám annak eretnek voltára történő utalás, valamint az erdélyi püspök által elvégzett szövegjavítások hangoztatása arra enged következtetni, hogy az ékesen meg-

28 *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai, I: Anyakönyv (1559–1917)*, közrebozsátja Dr. VERESS Endre, Bp., 1917, 60.

29 *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, I, s. a. r.* FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/1), 231.

fogalmazott parafrázis választását nem lehetett szó nélkül hagyni: a szerző teljes elhallgatása annak felismerhetősége miatt lenne rossz választás, ám a javítások hangoztatása annak eretnek voltaival szemben kínált megoldás. Arról nem is beszélve, hogy a cím némi – bizonyára szándékolt – kétértelműségnek is teret ad: nyelvtani szerkezete nem törekszik arra, hogy a zsoltárfordítások alanyát (szerzőjét) megjelölje, de megadja annak az értelmezésnek a lehetőségét, miszerint a „depravo” cselekvője megegyezik az „expresso” cselekvőjével.

Arra a kérdésre tehát, hogy miként vagy miért adhatta ki Illyés pont ezt a szöveget, nem tudunk teljesen megnyugtató válasszal szolgálni. A szövegértelmezés viszont esetleg további megfontolásoknak is teret adhat.

Az előbeszédként szolgáló 127. zsoltár canticum graduum, az ún. zarándokénekek (a Zsoltárok könyvében zárt csoportot alkotó tizenöt rövidebb lélegzetű zsoltár – a 120–134) egyike.³⁰ Tartalma szerint Isten áldása nélkül az emberi erőfeszítés haszontalan. A főrészt alkotó 119. zsoltár a Zsoltárok könyvének leghosszabb fejezete, az eredeti héberben ún. alfabetikus vagy akrosztichonos költemény, az egyes 8 sorból álló szakaszok minden sora ugyanazzal a betűvel kezdődik. Lényegében Isten törvényének és beszédének dicsérete, visszatérő témája az igaz ember, akit igazságtalanul megbélyegeznek, aki a halál szélén áll, és akinek öröme és vágya mindig az, hogy Isten törvényét és akaratát beteljesítse, aki azonban annak is tudatában van, hogy ez nem lehetséges Isten segítő kegyelme nélkül.

A hozzá kapcsolódó 120. zsoltár – szintén zarándokének – az 1. verse alapján a szabadításért mondott hálaének, a folytatásban mégis a panaszdal jellegzetességeit mutatja. Fő motívumai a rágalmak és a békétlen idegen környezet miatti szenvedés. Kimondatlanul is a Jeruzsálemben vágyakozó zarándok helyzete fejeződik ki benne, aki környezetében gonosz beszédet és gyűlölködést tapasztal, s aki számára ezért a jeruzsálemi zarándoklat a közösség és a béke megtalálásának lehetősége.

A 121. zsoltár az értelmezési hagyomány tanúsága szerint annak ellenére is a Jeruzsálemben tartó zarándok képét jeleníti meg, hogy nincs benne közvetlen utalás sem a templomra, sem a zarándoklatra: a hosszú úton járóra leselkedő veszélyek, a (Jeruzsálemben vezető utat) szegélyező hegyek, a nappal és az éjszaka viszontagságai ellenében Isten oltalmát hangsúlyozza. Az utolsó versben a

30 E műfaji megjegyzés értelméről a vita mindmáig folyik. Értelmezik egyszerűen „sorozatdal”-ként, vagy a lépcsőzetes szerkesztésre utaló gyűjtőnévként, továbbá a visszatérők énekeiként. A két legelfogadottabb magyarázat a Károli-féle fordításból is ismert „grádicsok éneke” (a Misna szerint a leviták a Nikánor kapunál levő tizenöt lépcsőfok mindegyikén egy dalt énekelnek) és a „zarándokének”, amely a szentélybe igyekvők processziós dalaiként határozza meg az ezekhez tartozó zsoltárokat. Lásd: CZIGLÁNYI Zsolt, *Zarándokénekek az Ószövetségben = Zarándokutak: Vallástudományi töprengések a harmadik évezred küszöbén (Mandulavirágzási Tudományos Napok, Pécs, 2002. március 5.): Konferenciakötet*, szerk. ÁDÁM Antal, S. SZABÓ Péter, Pécs, 2002. Digitalizált változata: <http://old.lib.pte.hu/elektkonyvtar/ekonyvek/elibrary/zarandokutak/nter4301.htm> [2015. 05. 10.]

zarándok szabadságélménye is hangot kap: a ki-bejárás („Dominus custodiat introitum tuum et exitum tuum” – Iuxta Vulgata) a biztonságból fakadó szabadságot fejezi ki, és arra utal, hogy az ellenség távollétében a városkapu nyitva van.³¹

Az Illyés által kiválasztott zsoltárok tehát az ellenségei által szorongatott, de Isten törvényét dicsőítő, annak eleget tenni óhajtó ember képét, az ellenséges környezettel, a békesség gyűlölőivel szemben Isten védelmét kérő ember imáját szólaltatják meg. A *PROOEMIUM* az emberi törekvés sikerességét Isten segítő kegyelmének meglétéhez köti. Ezért imádkozik tulajdonképpen a 119. zsoltárral a hívő beszélő, az utolsó *Parsként* hozzá kapcsolt 120. és 121. zsoltár pedig a gyűlölködőkkel és támadásokkal szembeni könyörgés, majd az Isten védelmező segítségébe vetett fokozott bizalom megszólaltatása. A hangsúlyos pozícióban megszólaló záró gondolat szerint Isten megvédi hívét a ki- és bemenetelkor (Hessusnál és Illyésnél: „Ipse abitum, reditumque tuum custodiat”).

Illyés szövegkiadásának jelentését az élet- és politikatörténet, de még inkább a saját élettörténeti narratívája szempontjából próbálom értelmezni. A kötet megjelenési éve körüli események röviden így foglalhatók össze: 1696-ban I. Lipót kinevezte Illyés Andrást erdélyi püspöknek. Kinevezéséhez a Szentszék is hozzájárult – Kollonich Lipót esztergomi érsek támogatásának köszönhetően. Illyés 1697 márciusában érkezett Erdélybe, májusban pedig a gyulafehérvári székesegyházban misét celebrált. A protestánsok tiltakozására azonban a Gubernium kiutasította Erdélyből, hivatkozva a Diploma Leopoldinumra (ami szerint Erdélyben a katolikusok számára csak apostoli vikárius engedélyezhető).³² Illyés későbbi műveiben rendszeresen visszatért az őt ért sérelmekhez, 1702-ben pedig ismét megpróbálkozott azzal, hogy egyházmegyéjében vizitációt tegyen, sikertelenül. Egyébként visszavonultan, főként írói munkásságának szentelte életét.

Erdélyi püspöki tisztségének beteljesíthetlensége írói életművében tehát újra és újra elővett, különböző művekben jobban vagy kevésbé kidolgozott reflexióval ellátott léthelyzetként tematizálódik. Különösen jelentősek ebből a szempontból Illyés 1702-ben megjelent *Jóra intő énekecskék* című munkájának magyar nyelvű versei is.³³ A több részből álló és ezért több belső címlappal rendelkező kötet legelső címlapja szerint a versek az „Igazság ellen tusakodo gonosz emberek ellen, Igazság szerető Hiveknek vigasztalására” készültek, „[m]ellyeket szerzett: Illyes András Erdélyi püspök. Minekutánna Erdélybe bémenvén: és hamissan elnyomattatott kevés Pápistaságot meglátogatván, a’ Diplomás Eretnekektől Magyar Országba kijöni kinszerítettett.” A hívő-olvasó

31 CZIGLÁNYI, *i. m.*

32 MARTON József, *Az Erdélyi (Gyulafehérvári) Egyházmegye története*, Gyulafehérvár, 1993, 86–87; BIRÓ Vencel, *Az impériumváltás kora (1690–1716)* = BAGOSSY Bertalan et alii, *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*, Dicsőszentmárton, 1925, 119.

33 ILLYÉS András, *Jóra intő Enekecskék*, Nagyszombat, 1702 (RMK I, 1659).

által széles körűen felhasználható néhány általánosabb imádság (reggeli, esti stb.) után a kötet zavarba ejtően hamar személyes hangvétellé válik, amikor is Illyés jó pár versben a címben is megfogalmazott panaszának ad hangot. Ezekben visszatérő motívumok az Erdélybe bemenés és onnan kijövés, máskor, ennek variációjaként: „Jártomban, költömben”, persze csak amellet, hogy a püspököt ellenségei, a rossz nyelvek támadják, miközben ő Isten törvényét megtartja és dicsőíti: „Mindenható Isten segély meg bennünket: / Zabolázd meg vérszopó ellenséginket” (I. 7.)

Ezekben a verseiben úgy mutatja be helyzetét, mint aki szinte száműzetésben kénytelen eltölteni püspöksége éveit. A főurak, akik megakadályozták erdélyi működését és jószágát bitorolják, rímelhetnek a 119. zsoltárban a zsoltárost üldöző fejedelmekre (*principes*, Hessusnál: *tyrannes*). Erdélybe történő bemenése („Erdélybe kell mennem, hosszú utat tennem” – 3. rész 12. oldal) – a canticum graduum egyik értelme szerint – a fogságból Jeruzsálemba visszatérő, a templom hegyére felmenő zarándok képével analóg: Erdély hegyes vidékének többszöri emlegetése ezt az értelmet erősíti.

Talán nem tévedünk nagyot, ha úgy ítéljük, a *Soliloquium* négy zsoltárában a megszólaló egzisztenciális helyzete – szövegszerűen is – rímeli Illyés személyes, az újjáalakuló erdélyi püspökség kapcsán kialakuló csatározások, támadások által meghatározott léthelyzetére, pontosabban erre az 1702-es kötetben számos formában adott reflexióra.

A választott (119.) zsoltárnak egyébként a katolikus – és különösen a jezsuita teológiában – különös jelentősége van. Nem lehet kérdéses, hogy Illyés ismerte a katolikus egyházban használt zsoltármagyarásokat, különösen a Collegium Romanumban tanító, majd annak rektoraként tevékenykedő Roberto Bellarmino *Explanatio in Psalmos*-át. Ugyanígy ismerte Claudio Acquaviva – a Collegium Germanicum Hungaricum felügyeletével megbízott – jezsuita rendi generális 1616-ban posztumusz és befejezetlenül megjelent *Meditationes in Psalmos* című, a személyes vallásosság igényeihez készült meditációskönyvét, mely a Vulgata számozása szerinti 44. és 118. zsoltárhoz kapcsolt terjedelmes elmélkedés.³⁴

A 119. (a Vulgata számozása szerint 118.) zsoltárnak a jezsuita teológiában azért is van kiemelt jelentősége, mert annak 109., a jezsuita hagyomány szerint a zsoltár témáját summázó verse a (Vulgata szerint: „Anima mea in manibus meis semper et legem tuam non sum oblitus”) a jezsuita megigazulástan formulázásának legfontosabb forrása lett, és Szent Ignác lelkipraktikus könyvének mnemotechnikai céllal illusztrált kiadásában (pl. 1625: Róma, 1680: Prága) a meditációt segítő kézüllustrációban ez a mondat van a tenyér közepére

34 Roberto BELLARMINO, *Explanatio in Psalmos*, Colonia, 1611. Claudio ACQUAVIVA, *Meditationes in Psalmos*, Roma, 1616.

nyomtatva mint olyan, amiről különösen sokat kell elmélkedni.³⁵ Jean-Baptiste Du Hamel kommentárja szerint a zsoltár a protestáns megigazulástant felforgató jelentéssel bír.³⁶

A 119. (118.) zsoltár tehát fontos szerepet kap a katolikus teológiában. Roberto Bellarmino szerint egyébként a psalmust a zsidók évente háromszor énekeltek, amikor elzarándokoltak a jeruzsálemi templomba, majd a templom lépcsőin a canticum graduumok éneklése következett. Eszerint tehát az Illyés András által kiválasztott és összeillesztett 3 zsoltárt a zarándoklat gyakorlata kapcsolja össze.

Hogy Illyés miért válogatta be a *Soliloquiumba* az említett négy zsoltárt, arra, ha nem is kielégítő, de legalábbis elképzelhető magyarázatot adhat az élettörténeti narratívával való párhuzamuk. Ha szerzőnk pusztán a költői forma, az általa kedvelt időmértékesség miatt választotta Eobanus Hessus szövegeit, akkor viszont katolikus költői zsoltárparafrázisokat is használhatott volna, pl. a portugál Ludovicus Cruceusét, ami számos kiadást ért meg, vagy Nicolaus Avancinusét, akinek más művét le is fordította.³⁷ De nem ezt tette.³⁸

Döntésével, miszerint Hessus parafrázisaihoz nyúl, Illyés nem egyszerűen a zsoltáros figuráját és helyzetét ölti magára. Hessus szövegének átvételével mintegy a „békétlenséget szítók” számára kulturálisan is fontos és ismerős zsoltárparafrázis szövegével, szövegéből szólal meg: a *Soliloquium* annak megjelenésének történelmi pillanatában a beszélő egyéni léthelyzetének megjelenítését egy, a latinos műveltséggel rendelkező protestáns olvasó számára ismerős szöveg megidézésével végezte el. Másfelől viszont ezt olyan zsoltárok felhasználásával tette, melyek tematikusan, motivikusan és terjedelmük által is egyetlen szerkezetbe illeszthetők (a 120. és 121. zsoltárparafrázisok együttes terjedelme tökéletesen megfelel a 119. zsoltár bármelyik octonariusára terjedelmének), és amelyeknek egyébként a kora újkori katolikus teológiában is széles körű recepciójuk van.

35 Elisabetta CORSI, „Agreeable yet useful”: Notes on Jesuitical Visual Culture during the Seventeenth Century, Pacific Rim Report, 27(2003), 4. sz., 9–16. Gordon RIXON, Transforming Mysticism: Adorning Pathways to Self-Transcendence, Gregorianum 85(2004), 719–734, itt: 722.

36 Vö. Haydock's Catholic Bible Commentary (1859-i kiadás), ami Jean-Baptiste Du Hamel 1705-ös kommentált Vulgata-kiadására utal.

37 ILLYÉS András, *A' Kristus Jesus Elete és tudománya*, Nagyszombat, 1690 (RMK I, 1395).

38 Ludovicus CRUCEUS [P. Luiz da CRUZ], *Davidis Psalmi CL*, Ingotstadt, 1597; Nicolaus AVANCINUS, *Psalterium lyricum*, Vienna, 1696.